

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-‘Arab, "krb" ve "rhm" md.leri; *Kāmus Tercümesi*, "krb" md.; Buhârî, "Edeb", 31, 85; Gazzâlî, *İhyâ*, II, 215-216; Kāsânî, *Bedâ’i*, I, 304-306; V, 120-125; VI, 123; VII, 60, 75, 320; Cürçânî, *Şerhu's-Sirâciyye*, Kahire 1363, s. 79-80, 163; İbn Âbidin, *Reddû'l-muhtâr*, IV, 472; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*, Dimaşk 1984, VI, 31, 79, 267, 274, 333; VII, 199, 201-208; VIII, 41, 211-212, 261; J. Chelhod, "Karâba", *El*² (İng.), IV, 595-596; "Erhâm", *Mu.F.*, V, 5-33; "Erhâm", *Mu.F.*, III, 81-91.

VECİDİ AKYÜZ

AKRÂBÂZİN

(الأقربادين)

İslâm tıbbında

ilâç formüllerini ihtiva eden
el kitaplarının genel adı; kodeks.

Akrâbâzîn Arapça'ya Grekçe *grafidion* "kitapçık" kelimesinin Süryânî diline geçmiş şekli olan *grafâzînden* alınmıştır. Bugün Batı dillerinde kullanılan *codex* ve *pharmacopoeia* kelimelerinin karşılığıdır. Bu kitaplar hekimlerin devamlı surrette başvurdukları birer kaynak eser olmaları sebebiyle cep, kuşak, çizme ve çanta gibi yerlerde kolaylıkla taşınabilmeleri için genellikle dar uzun ve küçük boyutlarda yazılmışlardır.

Akrâbâzîn "tıbbî formüller" mahiyetinde olup bilhassa mürekkep ilâç formüllerini taşır. Bunlar muhtelif yazar-

lardan toplanmışlar ve farmasötik şekillerine veya farmakolojik etkilerine göre gruplandırılmışlardır. Her mürekkep ilâç için, ihtiva ettiği etkili maddeler, miktarları, yapılış şekli, etkileri, kullanılış yerleri ve alınacağı dozlar ayrı ayrı gösterilmiştir. Akrâbâzînlerde ilâçlar genellikle müfred (birleşik olmayan) ilâçlar, tiryaklar, müşhiller, lavmanlar, kurslar (akrâs), devâşir (müşhil ve kâbizlar), tozlar, şuruplar, merhemler, yağlar ve yakılar, fitiller, göz ilâçları, haplar, macunlar, mahlûlât (çözeltiler), iksirler, panzehirler şeklinde bölümlere ayrılmışlardır.

Mürekkep ilâçlar Doğu ülkelerinde büyük bir öneme sahip olmuşlar ve hekimler, müfred ilâçların etkilerini kuvvetlendirmek, zayıflatmak ve tatlarını değiştirmek, etki sürelerini kısaltmak yahut uzatmak gibi maksatlarla muhtelif etkili maddeleri birbirleriyle karıştırıp içlerine de tat ve koku verici başka maddeler katmak suretiyle mürekkep ilâç yapma yoluna gitmişlerdir. Mürekkep ilâç formüllerini taşıyan akrâbâzînlerin kökeni olarak Galenus'un ünlü eseri *de Compositione Medicamentorum* kabul edilmektedir. Her yazar kendi şahsî deney ve düşüncelerine göre formüllerde bazı değişiklikler, eklenme ve kısaltmalar yapmıştır.

IX. ve X. yüzyıllarda İslâm dünyasında telif edilen Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme*, Ebû Bekir er-Râzî'nin *el-Hâvî* ve *Tıbbü'l-Manşûrî*, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'a*, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb* ve Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'nin *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te' lîf* gibi büyük tıp ansiklopedileri akrâbâzînle ilgili bölümler ihtiva etmekle birlikte, İslâm tıbbında ilk müstakil akrâbâzîn IX. yüzyılın ortalarında, Abbâsî Halifesi Mutevekkil zamanında, özellikle ilâç yapmadaki başarısıyla şöret kazanan Sâbûr b. Sehl el-Kûsec (ö. 255/869) tarafından yazılmıştır. Cündi-şâpûr Bîmaristanı'nda tabip olduğu bilinen Sâbûr b. Sehl'in *Kitâbü'l-Akrâbâzîn*'i-*kebir* adını taşıyan ve on yedi babdan meydana gelen bu eseri, yaklaşık üç asır süreyle en güvenilir akrâbâzîn olarak kabul edilmiştir. Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye'de altmış dokuz sayfadan oluşan bir nüshası bulunmaktadır. Sâbûr b. Sehl'in eserinin yerini, zamanının en büyük tıp otoritelerinden olduğu bilinen Adudî Bîmaristanı hekimlerinden Reisületıbbâ Emîrüddevle İbnü't-Tilmîz el-Bağdâdî'nin (ö. 560/1165) ünlü eseri *el-Akrâbâzîn* almıştır. Yirmi babdan oluşan bu kitabın Sâbûr b. Sehl'in *Kitâ-*

bü'l-Akrâbâzîn'ine çok benzediği, hatta bazılarının, ondan derlenmiş olduğunu ileri sürdükleri zikredilmektedir. Bu iki eserden sonra İslâm tıp âleminde, Kalânîsî'nin (ö. 590/1194) bugün Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de kırk dokuz babdan meydana gelmiş seksen iki varaklık bir nüshası bulunan *Akrâbâzîn*'i ile, Kühin el-Attâr lakabıyla tanınan Dâvûd b. Ebû'n-Nasr'ın (ö. 658/1260'tan sonra) yirmi babdan oluşan ve son yüzyıllarda çeşitli basıkları yapılmış bulunan *Minhâcü'd-dükkân ve düstûrül-a'yan li'l-edviyeti'n-nâfi'a li'l-ebdân* adlı akrâbâzîni temel kaynak olarak kabul edilmişlerdir. Konuyla ilgili birçok eseri bulunan Necîbüddin es-Semerkindî'nin (ö. 619/1222) on dokuz babdan oluşan *Akrâbâzîn*'i de XIII. yüzyıla ait önemli eserlerden biridir.

Akrâbâzînler İslâm tıbbında en fazla IX-XIII. yüzyıllar arasında gelişme göstermişler ve özellikle XIII. yüzyılın sonlarından itibaren, Moğol istilâsının ve çeşitli buhranların etkisiyle girilen duraklama döneminde, eskilerin hayranlık duyularıyla kaleme alınmış kısmî tekrar ve yorumlarından öte gidememişlerdir. Avrupa'da da XII. yüzyılda ortaya çıkıp XVIII. yüzyıla kadar yaygınlıkla kullanılan kodekslerin gül balı ve ıtırı, sirkencübin, kara merhem gibi Arap ilâçlarının formüllerini ihtiva etmelerinden, ilk örneklerinin hazırlanışlarında İslâm akrâbâzînlerinin kaynak olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bunların en ünlüsü, eczanelerin ve ilâçların denetlenmesinde dayanak olarak kullanılan Nicolas Jersen'in 1471 yılında yayımlanmış *Antidotarium* (panzehirler kitabı) adlı Latince düsturudur. İçlerinde pek çok Arap ilâcının da bulunduğu yüz kırk iki reçete ihtiva eden bu eserin aslının 1130-1150 yılları arasında Nicolas isimli başka bir ilim adamı tarafından kaleme alındığı sanılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde de pek çok akrâbâzîn yazılmıştır. Bunlar genellikle Arapça veya Farsça eserlerden tercüme olup tercümeyi yapanlar kendi görüş ve deneylerinin sonuçlarını da eklemişlerdir. Geredeli İshak b. Murad, Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin, Halepli Sâlih b. Nasrullah, Ömer Şifâî ve Bursalı Ali'nin akrâbâzînleri bunların en ünlülerinden olup yazma nüshaları bol miktarda mevcuttur. İran saray hekimlerinden Muhammed Mü'min Hüseyinî Tankabunî'nin Şah Süleyman (1666-1694) namına yazdığı *Tuhtetü'l-mü'minîn* ad-

Tankabunî'nin *Tuhtetü'l-mü'minîn* adlı akrâbâzîninin ilk sayfası (T. Baytop koleksiyonu)

lı Farsça eser hekimbaşı Hasan Efendi (ö. 1733) tarafından *Gunyetü'l-muhas-silîn fi tercemeti't-Tuhfeti'l-mü'minîn* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiş ve bu tercüme Osmanlılar döneminde çok meşhur olmuştur; İstanbul ve Avrupa kütüphanelerinde birçok nüshası bulunmaktadır. Bu eserin aslı 1850-1867 yılları arasında İran'da üç defa basılmış, Fransız rahibi Ange de la Brosse tarafından Latince'ye yapılan çevirisi de daha önce Paris'te *Pharmacopoea Persica* adıyla yayımlanmıştır (1681).

BİBLİYOGRAFYA :

H. Schelenz, *Geschichte der Pharmazie*, Berlin 1904, s. 276; C. Elgood, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*, Cambridge 1951, s. 272; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970, s. 280; M. Levey, *Early Arabic Pharmacology*, Leiden 1973, s. 72; a.mlf. — Nûri el-Hâlidî, "el-Kimyâ' fî akrâbâzîn es-Semerķandî", *Ebhâs*, XVII/1, Beyrut 1964, s. 34-44; a.mlf., "Akrâbâzînü's-Semerķandî", *el-Mesriķ*, LVIII/4-5, Beyrut 1964, s. 411-420; Muhammed Zühayr el-Bâbâ, "el-Akrâbâzînât ev desâtîrû'l-edviyeti'l-'Arabîyye", *Proceedings of the First International Symposium for the History of Arabic Science*, Halep 1977, I, 575-619; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, s. 70; J. Lippert, "Akrabâzîn", *İA*, I, 271-272; B. Lewin, "Akrâbadhîn", *EI²* (İng.), I, 344-345.

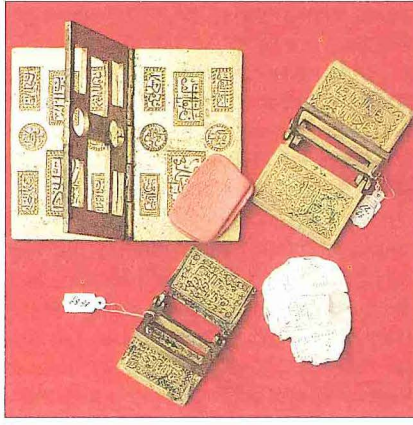
TURHAN BAYTOP

AKRÂS

(الأقراص)

İslâm tıbbında pastil ve tabletlere verilen isim.

Akrâs, Arapça kurs "yassı yuvarlak, değirmi" kelimesinin çoğul şekli olup tıp ve eczacılıkta, ağızda emilen veya yakılarak tütsü halinde kullanılan ilaçların adıdır; bugünkü karşılığı "pastil" ve "tablet / komprime"dir. *Akrâbâzîn**'lerde pek çok akrâs terkibi kayıtlıdır. İbn Sînâ da *Ḳânûn*'unda, o dönemde revaçta olan *gûl*, *eskûlap* (esculape), *kâfur*, *mahmûde* ve *yıldız* adlarıyla anılan kursların terkip şekillerini ve tedavi alanlarını vermiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlılar tarafından da kullanılmaya başlanan akrâs, önceleri Uzakdoğu ülkelerinden getirilmiş ve çok yüksek fiyatlarla satılmıştır. Bunların en tanınmışları, Çin'den gelen ve terkibi kil olan "tenzu kursları" ve "tîn-i mahtûm"lardır (mühürlenmiş kil). Zamanla Osmanlı hekimleri de değişik terkipli kurslar yaparak tedavi alanında kullanmışlardır.

Akrâs kalıpları (Topkapı Sarayı Müzesi, Hekimbaşı Odası)

Akrâs hazırlamak için, etkili madde-nin tozu nişasta ve kitreye karıştırıldıktan sonra güzel kokması için gülsuyu ve sümbül suyu ilâve edilerek hamur haline getirilir. Elde edilen hamur ince bir tabaka halinde açılıp istenilen büyüklüklerde kare veya baklava dilimi şeklinde kesilerek yahut değirmi, beyzî ve yıldız biçimindeki kalıplara dökülerek gölgede kurutulur. Kalıplanmış kursların üzerinde genellikle yazı bulunurdu. Topkapı Sarayı'nın hekimbaşı odasında, saray mensuplarına ilâç hazırlamakta kullanılmış olan üzeri yazılı kalıplar muhafaza edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sînâ, *el-Ḳânûn fi't-tib*, Bulak 1294 — Beyrut, ts. (Dârü'l-Fikr), III, 1; A. Süheyl Ünver, *Tenzu Kursları*, İstanbul 1960; J. Lippert, "Akrâs", *İA*, I, 272-273.

TURHAN BAYTOP

AKREB

(الأقرب)

Bilhassa vakıf, miras ve velâyet gibi akrabalık bağıyla yakından ilgili konularda öncelikle hak ve yetki sahibi kimseyi ifade eden bir fıkıh terimi.

Kelime olarak "en yakın, daha yakın" mânasına gelen *akreb*, vakıfta, vakıf yapan kimseye nesep ve akrabalık bakımından en yakın kimse için kullanılır. Vakıf konusunda *akreb*den kastedilen, vakıf yapana mirasçı oluş bakımından değil, nesep bakımından yakın olan kimse-dir. Çünkü mirasta nesepten ayrı hususlar da söz konusudur. Buna göre *ak-*

reble ilgili olarak şu esaslar tesbit edilmiştir: a) Vakıf yapana en yakın kimse, başta onun *fer'i*, sonra da aslıdır. Meselâ oğul veya kız, baba ve anadan, onlar da dededen önce gelir. b) Vakıf yapanın aslı, *fer'in fer'inden* yakındır. Buna göre baba, oğlun oğlundan önce gelir. c) Vakıf yapanın *fer'i*, aslın *fer'inden* yakındır. Nitekim oğul kardeşe tekadüm eder. d) Vakıf yapana bir derece ile intisap eden, iki derecede intisap edenden yakındır. Meselâ kızın kızı, oğlun oğlunun oğlundan önce gelir.

Buna göre, bir kimse vakfının gelirini akrebine ve ardından fukaraya şart kıl-sa, yukarıda belirtilen öncelik sırasına göre hayatta bulunan yakını buna hak kazanır. Aynı yakınlık derecesinde bulunanlar birden fazla iseler eşit hakka sahip olurlar. Bu konuda kadın erkek farksızdır. Bunlardan birisi vefat ettiğinde hissesi diğerlerine değil, fakirlere intikal eder. Hepsî öldüğünde tamamı fakirlerin olur. Ancak vakfeden "el-akreb fe'l-akreb" (en yakını, sonra en yakını) şeklinde sırasıyla sonra gelen yakınlarını şart koşmuşsa hak onlara, onlar da kalmayınca fakirlere intikal eder.

Vakıf konusundan ayrı olarak, ilgili kimse üzerinde akrabalık yönünden velâyet hakkının söz konusu olduğu nikâh, *hidâne**, cenazenin yıkanması, namazının kılınması vb. konularda da "el-akreb fe'l-akreb" kaidesi geçerli olup ilgili kimse üzerinde velâyet hakkına sahip olan yakınları arasında bir öncelik sırası söz konusudur. Ancak bu velâyet hakları kimler olduğu konuya göre farklılık arzettiği gibi mezheplere göre de değişmektedir.

"el-Akreb" kaidesinin geçerli olduğu bir başka husus da *hacb**'dır. Fukaha *hacb* ile ilgili olarak iki genel kaide koymuştur: a) Bir mirasçı vasıtasıyla ölüye ulaşan kimse, o mirasçının hayatta olması halinde mirastan mahrum kalır. Bu kaide bütün *asabe** mirasçılara ve *ashâbü'l-ferâiz**'in çoğuna şamildir. b) Nevi ve vasıf ortaklığı ile ölüye mirasçı olanlardan derece bakımından yakın olan uzak olanı mirastan mahrum eder. Öncekinden daha kapsamlı olan bu kaide *asabe* ve *ashâbü'l-ferâiz*in hepsine şamildir.

Akrabaya vasiyet konusunda fukahadan bazıları "el-akreb fe'l-akreb" prensibini esas aldığı gibi, *zevi'l-erhâm**'ın mirasçı olması hususunda da bazı hükûmler derece yakınlığını esas almışlardır.